

Наталія Філіпчук¹, Юлія Грищенко², Світлана Соломаха³

ДОСВІД КУЛЬТУРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ

Анотація. Проаналізовано досвід культуротворчої діяльності музеїв України і Польщі, розкрито значення феномену музейної культури для особистісного, національного, громадянського виховання. Наголошено, що головним завданням сучасної освіти є збереження, посилення культуротворчої ролі і місії музеїв, які в умовах «культуро-індустрії» та ринку стають носіями наукових просвітницько-культурних благ. Зазначено, що у сучасних умовах посилено суспільну вагомість музеїв як соціокультурної інституції, що стала передусім місцем, де осмислюється культурна спадщина, локацією історичних уроків для сучасного і майбутнього, гуманітарним, науковим, економічним ресурсом для розвитку суспільства. Проаналізовано роль держави у розвитку польської культури та національної музейної політики. Акцентовано увагу на тому, що освіта в умовах реформування змісту навчальних планів, програм, підручників має враховувати невикористовувані можливості музейних закладів з метою посилення їх просвітницької, освітньо-виховної ролі, підвищення взаємодії музейної та освітньої культур.

Ключові слова: освіта, культура, музей, просвітницька діяльність.

---

¹ **Філіпчук Наталія**, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, georg.filipchuk@gmail.com

² **Грищенко Юлія**, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, gulia2020@ukr.net

³ **Соломаха Світлана**, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, solomaha_sv@ukr.net

EXPERIENCE OF CULTURAL CREATIVE ACTIVITY OF MUSEUM INSTITUTIONS IN UKRAINE AND POLAND

Summary. The article analyzes the experience of cultural activities of museums in Ukraine and Poland and reveals the significance of the phenomenon of museum culture for personal, national, and civic education. It is emphasized that the main task of modern education is to preserve and strengthen the cultural role and mission of museums, which become carriers of scientific-educational and cultural benefits in the conditions of the “cultural industry” and the market. It is noted that now the social significance of museums as a socio-cultural institution has been strengthened, as they have become primarily a place of understanding the cultural heritage, a location of historical lessons for the present and future, a humanitarian, scientific, and economic resource for the development of society. The role of the state in the development of Polish culture and national museum policy is analyzed. Attention is paid to the fact that education in the context of reforming the content of curricula, programs, and textbooks should consider the new opportunities of museum institutions to strengthen their educational role and increase the interaction of museum and educational cultures.

Key words: education, culture, museum, educational activities.

Нині людство стикнулося не лише з неймовірно грандіозним потоком інформації, але й із небаченими досі глобальними цивілізаційними викликами та загрозами, зокрема: реальністю термоядерної війни; глобальним тероризмом; катастрофічними розмірами нестачі для населення води, їжі, ліків, а також доступних освітніх послуг; кліматичними змінами, що зростають у геометричній прогресії. Якщо раніше науково-освітньому чинникові протистояв релігійний, то на сьогодні таким фактором часто стають телебачення, масмедіа з їхнім пропагуванням «цінностей» масової культури, а нерідко й неправдивої інформації. З огляду ще й на інтернет-сферу можна стверджувати, що освітній простір перенасичений найрізноманітнішою інформацією, яку неможливо ні приховати, ні мінімізувати. Інформаційний ніким і нічим не керований бум також варто віднести до одного із сутнісних викликів для сучасних освітніх стратегій.

Отже, усталена цінність і традиція впродовж тривалого історичного періоду – давати якомога більше корисної інформації, вже не є такою в ХХІ столітті. Важливо усвідомити, що лише кількісного показника для оптимального бачення світу не досить. Отже, поверхове осмислення сучасності (і минулого) не дає можливості людству «роздивлятися» своє майбутнє, передбачати адекватні реакції та відповіді на ймовірні небезпеки та виклики. Освіта мусить бути зорієнтована на ті інформаційно-знаннєві

потоки, які допомагали б у майбутньому ухвалювати рішення, які забезпечували би безпеку самого людського буття.

Особливо важливим є той аспект, що для нового пізнання світу, реалій і довкілля важливими є не тільки ті підходи й технології в освітньому процесі, які продукують нові ідеї, винаходи, матеріали, продукти, але й насамперед осмислений процес самопізнання, розуміння сенсів буття і самих себе. Для цього нагальною необхідністю ставатиме здатність постійно навчатися, бути вмотивованим на пізнання нового, самовдосконалюватися і навіть «переробляти» самого себе. Цього дедалі більше вимагатиме загальна глобальна реальність, яка без упину створюватиме нестандартні, безпрецедентні, раніше невідомі ситуації. Чи завжди буде актуальною всеосяжна інформація, на яку люди виявляться неспроможними, оскільки не навчені цього, проаналізувати, виокремити і застосувати на практиці?

Завдання освіти полягає в тому, щоб наповнювати зміст навчального, виховного процесу «культурною» інформацією, яка здатна етизувати особистість. Для цього школа має вийти за межі свого відомчого простору, інтегруватися з багатьма іншими соціокультурними інституціями. Такий підхід не тільки збагатить якість наявної інформаційної бази, якою володіють освітні заклади, але й значно вдосконалив сам процес виховання особистості.

Однією з ефективних моделей, що позитивно впливають на творення людини і громадянина, є «школа-музей». Зміна сутнісної парадигми з її перетворенням «музея-хранителя» на «музей-культурний центр» лише посилює його суспільну вагомість як соціокультурної інституції. Він став передусім місцем, де осмислюється культурна спадщина, локацією історичних уроків для сучасного і майбутнього, гуманітарним, науковим, економічним ресурсом для розвитку суспільства. Освіта в умовах реформування змісту навчальних планів, програм, підручників має враховувати невикористовувані й приховані можливості музейних закладів. З огляду на те, що зміни в музейній політиці охоплюють не тільки покращення функцій збереження, дослідження чи інтерпретації експозицій, але й насамперед посилення просвітницької, освітньо-виховної ролі музеїв, майбутнє трактується як підвищення сили взаємодії та синтезу музейної, освітньої культур. Не лише школа потребує для свого розвитку й удосконалення культурних надбань музеїв, не менш важливою для останніх є також освітня галузь, оскільки за будь-яких обставин незмінною стратегією для музею залишатиметься оптимальне використання свого «капіталу», що містить у собі культурну колекцію (фонди), яка мусить стати

привабливою, тобто стати цікавою для відвідувачів.

Із 60-х рр. минулого століття і до нинішніх часів, коли нібито розпочалася «нова епоха», проблема сприятливого доступу до музейних установ зберігає свою актуальність. Нові технології фінансового, культурного, технологічного, ринкового спрямування не завжди зумовлюють створення ефективних моделей функціонування музеїв. Обмежене сприйняття музеїв суспільством, як і масова тенденція «макдональдизації» цих культурних інститутів, є реальним фактом. Як зберегти, підвищити суспільну роль музеїв, що є носіями оригінальної й автентичної інформації буття людства, унікальним явищем не лише для здоров'я збережуваного соціального дозвілля (як видовища), але й для виховання громадянина? Під час розроблення, впровадження різноманітних концепцій, заохочення всіляких продуктивних ініціатив фахівців і громадського сегменту дослідники зробили висновок, що ключ до успіху, активізації інтересу до музейної культури знаходиться в освітньому середовищі.

Використання музейного простору для вдосконалення навчання і виховання особистості уможлиблює системний і сталий процес взаємодії на рівні культурно-освітньої моделі «школа-музей». Для ефективної взаємодії, яка відбувається між освітніми та культурними інституціями, школа, коледж, гімназія, а також університет мають «покинути» свою формальну освітню нішу, ввійти за допомогою різноманітних зв'язків у нове соціально-культурне середовище, збагатити себе новими ідеями, знаннями, вартостями, ідеалами. При цьому формуватиметься не усталена позиція, що музей є «видовищем» культурного туризму, а важливий інститут виховання, громадянської соціалізації, інтелектуального та естетичного розвитку. Завдання суспільно-державного значення – ефективно скористатися визначним феноменом сучасної доби, коли після 60-х рр. XX століття, що характеризувалися значним занепадом музейної справи, розпочалася тенденція зростання кількості музеїв. Варто визнати, що за останні півстоліття музей еволюціонував, отже, змінився і характер взаємодії передусім з освітніми закладами⁴.

Навіть за умови виконання культурно-просвітницької функції музеї об'єктивно не могли уникнути впливу ринкових механізмів, трансформувалися у культурні ринкові установи. І хоча вони не стали (і не було передбачене) комерційними підприємствами, в музейному

---

⁴ Філіпчук Н.О. Педагогічно-просвітницька діяльність музеїв України (кінець XIX – початок XXI століття) : монографія / за науковою редакцією Н.Г. Ничкало. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 468 с.

просторі відбувся (відбувається) синтез культури і маркетингу. Якщо в минулі епохи закоріненість музеїв у суспільне життя, політично-ідеологічний контекст сприймалася як закономірна реальність, то нині в музейному просторі утверджується нова внутрішня взаємодія – музей і ринок. За таких умов якісно змінюється філософія функціонування музейного закладу, який зберігає свою культурну місію, формує багатопланові, часто суперечливі форми взаємодії з ринком.

І хоча музейний простір не можна цілком відносити до сегменту культурної індустрії, слід вважати, що музейна діяльність не ізольована від елементів ринкової політики. У багатьох сучасних музеях практикується ефективне формування нових експозицій, розширення інституційних аспектів, які є актуальними для суспільства, часу, реальних умов і конкретних подій. Окремий аспект входження музеїв різних профілів і видів у ринок – перепідготовка та опанування компетентнісних якостей виробничого персоналу компаній, організацій різних форм власності. Ці окремі напрями, де задіяні ринкові інструменти, є новим явищем у галузі музейної діяльності, значно розширюють аспекти взаємодії з багатьма соціальними, господарськими, політичними інституціями. Можна і потрібно вести дискусії навколо характеру, мотивації, мети взаємодії музею з іншими суб'єктами в «культурній» ніші ринкового середовища, але не можна зігнорувати цю тенденцію, яка стає помітним явищем у світовому та європейському просторі.

Розроблення музейниками освітніх онлайн-програм, спеціальних навчальних екскурсій, музейних уроків, занять у системі післядипломної освіти посилює інтерес шкіл та інших навчальних закладів до пізнання музейної культурної спадщини, набуття учнями, студентами необхідних знань та компетентностей. Хоча ринкову політику в музейному середовищі не можна сприймати однозначно як позитивне явище. Найпростіший критерій (показник) – збільшення відвідуваності музеїв шкільною та студентською молоддю, за яким часто оцінюють ефективність роботи музею та рівень взаємодії з освітніми закладами, цей критерій має формуватися не тільки і не стільки завдяки комерціалізації функцій. Насамперед слід значно посилити державно-громадський вплив на вирішення головного суспільного завдання, зокрема в Україні, стосовно доступу населення, передусім молоді, до музейної культури за допомогою використання досвіду передових демократичних країн. Відомі філантропи з цього

приводу стверджують, що є сфери життєдіяльності, які не можуть бути цілком залежними від ринкової кон'юнктури. До таких першочергових галузей мають належати галузі культури та освіти. Проте ця «ідеальна» модель є лише намаганням підвищити увагу держави до людино-творчих сфер. Насправді, більш реальними і продуктивними підходами є впровадження таких соціальних моделей, які оптимізували би поєднання культурно-освітніх і комерційно-ринкових функцій.

Директор магістерської програми «Музеєзнавство й нові медіа» професор університету Ліон III Бернар Делаш зазначає, що сучасний музей, «хоче він того чи ні, постійно стикається із жорстоким законом ринку. Ігнорування його означає не просто упущення, самогубство»⁵. Пропонується керуватися не «мрійливими ідеологіями», а сучасними реаліями, не протиставляти духовний і матеріальний складники, не взаємовиключати їх, формувати новий різновид відносин і взаємодій. Зміни, що відбуваються у суспільстві, суттєво впливають на музейну політику, на характер взаємин із традиційними партнерами – освітніми закладами. Ситуація вимагає гнучкості функціонування, якісних змін в управлінні цими культурними інституціями. Ті напрями, які ще донедавна були поза межами функціональної діяльності, нині стають визначальними у стратегії розвитку, системі взаємодії з іншими інституційними структурами. Модель фінансування, логістика, менеджмент, маркетинг, планування, контроль якості, цінова політика, аудит, аналіз людських ресурсів і нові види комунікації реально увійшли в музейний простір, стали необхідними атрибутами в музейній діяльності. Недарма на європейському і міжнародному рівнях музей асоціюється з появою нової категорії – «культурною ринковою установою». Нова епоха музеїв, що розпочалася у світі з 90-их років минулого століття, внесла істотну корекцію у зміст взаємин і взаємодії передусім з освітніми закладами. Порівняно з періодами середини ХХ століття у 60–80-х рр. ХХ ст. з'явилися нові якісні характеристики, які зумовлюють і відповідний стиль взаємодії.

В оцінюванні феномену музею винятково велике значення має окреслення його головної мети Міжнародною радою музеїв (ICOM). У Статуті цієї міжнародної організації, прийнятому 2007 року у Відні,

---

⁵ Тобель Жан-Мішель. Нова епоха музеїв. Культурні установи перед викликом менеджменту / пер. з фр. Київ : Видавець Чередниченко А., 2018. С. 16.

зазначено, що музей – «постійно діюча неприбуткова організація на службі суспільству та його розвитку, відкрита для широкого загалу, яка збирає, зберігає, досліджує, експонує та популяризує матеріальну й нематеріальну спадщину людства і навколишнього світу з дослідницькою, освітньою й розважальною метою»⁶. Очевидно, це визначення дає підстави для розуміння справжньої місії музеїв.

Підхід до розгляду музею крізь призму передусім культури, історії, педагогіки, естетики, національної пам'яті є логічним. Справді, музейні інституції є важливою частиною культурної галузі, зокрема державної. Їхні освітньо-культурні, науково-дослідницькі, просвітницькі завдання залишаються і надалі визначальними функціями. Водночас варто визнати, що суспільні зміни в глобальному аспекті суттєво впливають на зміст, форми, організаційну діяльність цих установ. Очевидно, музей як соціально-культурний феномен варто також аналізувати в контексті соціальної політики, економіки, ринкових механізмів, системи управління. Для формування традиційних підходів системного бачення сенсів, дії і взаємодії в музейному середовищі не досить⁷.

Головне завдання в нових соціально-економічних умовах – не втратити, зберегти, посилити культуротворчу роль і місію музею, який в умовах «культуро-індустрії» та ринку мусить передусім бути носієм наукових просвітницько-культурних благ. Окрім того, навіть найдосконаліші моделі функціонування індустрії «культурної економіки» та ринку не повинні позбавляти музейне середовище ефективної підтримки з боку держави. Для цього існують декілька причин (передумов), щоб підтверджувати безальтернативність і закономірність такої норми. По-перше, держава за допомогою музейної культури утверджує та зміцнює свій авторитет на міжнародному рівні; по-друге, культура, зокрема музейна, уможливує найбільш ефективний діалог націй і народів, стає продуктивною дипломатією у взаєминах між державами; по-третє, музей містить у собі значний потенціал духовної та матеріальної культури – основу для збереження

---

⁶ Тобелем Жан-Мішель. Нова епоха музеїв. Культурні установи перед викликом менеджменту / пер. з фр. Київ : Видавець Чередниченко А., 2018. С. 24–25.

⁷ Філіпчук Н.О. Педагогічно-просвітницька діяльність музеїв України (кінець XIX – початок XXI століття) : монографія / за науковою редакцією Н.Г. Ничкало. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 468 с.

і зміцнення національної ідентичності, національної пам'яті та самосвідомості; по-четверте, особлива значущість музею полягає у вихованні та розвитку громадянського суспільства, національно-патріотичної і державницької свідомості; по-п'яте, завдяки функціонуванню музейних установ створюються сприятливі умови для пошуку, збереження історії та культурної національної спадщини; по-шосте, музеї удосконалюють форми і зміст навчально-виховної, педагогічної, просвітницької, науково-дослідницької, туристичної діяльності закладів та установ.

Історія становлення і розвитку музейної справи свідчить, що кожна країна має власну систему музейної справи. Проте скрізь у культурній політиці європейських, азійських, американських чи африканських народів існує спільна характерна риса – музеї зберігають культурну національну спадщину. На загальнодержавному рівні ця функція, як правило, покладається на міністерства та відповідні центральні органи влади. Так, 2005 р. Міністерство культури Польщі було реорганізовано в Міністерство культури та національної спадщини. Безумовно, це посилило роль музейних інститутів у суспільному житті. З огляду на різні аспекти розвитку польської культури особливу увагу держава приділяє культурній спадщині, музейній політиці. Найбільша частина видатків загального бюджету орієнтується на розділ «Культура і спадщина», в якому пріоритетом є фінансування музеїв (сьома частина всіх видатків) поряд з театрами, бібліотеками, навчальними закладами мистецького спрямування, центрами культури й мистецтва, архівами тощо. З огляду на те, що останніми роками центральний бюджет на культуру сягав понад 3 млрд злотих (більше 800 млн доларів США), частка коштів у галузі музеєзнавства є доволі важливою, якщо, скажімо, здійснювати порівняння з культурними бюджетними видатками України. Варто відзначити, що зазначені видатки можуть реалізуватися і в інших суміжних напрямках. Наприклад, у 2014 р. розділ бюджету Польщі «Вища мистецька освіта» забезпечувався на рівні 538,7 млн злотих (19,41), «Освіта і виховання» – 814,4 млн злотих (22,21). При цьому охорона національної культурної спадщини становить 49,3%, що включає і музейну галузь. Факт того, що видатки на культуру становлять у загальному бюджеті Польщі 0,92%–1%, заслуговує на увагу. Польщі таки вдалось закінчити важливий процес реформування культурної політики. Кожна обласна адміністрація перед вступом до ЄС мусила створити власну стратегію розвитку, де зазначалася

і стратегія розвитку культури. На той час Польща була єдиною країною з Центрально-Східної Європи, котра отримала значне фінансування культури фондами ЄС. У Польщі свого часу ухвалено і реалізується відомий закон «1% на культуру», що регулює податкове законодавство, згідно з яким існує норма, що кожна фізична особа 1% з ПДВ переказує на добровичність⁸. Найпростіше пояснення суті цього проекту зводиться до того, що один відсоток загального обсягу публічних коштів країни має бути виділений на потреби культури. Наприклад, міська рада вирішує, що з кожної публічної інвестиції міста (на потреби бібліотеки, пошти, лікарень, пенітенціарних закладів тощо) буде виділяти один відсоток на культуру (на закупівлю творів мистецтва, на інсталяції, на забезпечення контракту з митцями тощо). Відповідно до цього в Польщі (1996) укладається державний реєстр музеїв, колекції яких мають особливу важливість для національної культури. Він зберігає свою чинність понад два десятиліття (з 1998 р.). Діє також Рада у справах музеїв, яку вибирають на 3 роки. Окрім традиційних завдань (каталогізація; опрацювання зібраних експонатів; безпека зберігання; організація виставок; організація наукових експедицій), дуже важливим аспектом цієї громадської організації є просвітництво, переконування влади різних рівнів у значущості музею для конкретного регіону і для виховання національної свідомості, патріотизму, громадянськості, інтелектуальних здібностей. Зазначена проблема є доволі актуальною в контексті збереження та популяризації історико-культурної спадщини. Варто визнати, що лише десята частина музейних фондів є доступною для українських громадян. Причиною такого стану насамперед є брак коштів, інерція адміністративного управління, ненадійність системи обліку й зберігання експонатів, відсутність на державному рівні достовірної інформації про якісний склад державної частини; недостатність експозиційних площ; дефіцит актуальних інформаційних технологій тощо.

Маємо визнати, що чинне українське законодавство не є стимулом ні для створення сприятливих умов для розвитку соціального партнерства, ні для задіяння мотиваційних ресурсів. Відставання у музейній галузі від багатьох європейських країн полягає також у відсутності необхідних ресурсів для комп'ютеризації, автоматизації,

---

⁸ Як Польща реформувала культуру. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=yak-polscha-reformuvala-kulturu>.

оцифрування найбільш цінних пам'яток національної культури. Незадовільне бюджетне фінансування унеможливує модернізацію музеїв за допомогою Інтернету, а тому більшість не мають власних сайтів та їхніх англійських версій.

Безумовно, музеї в Україні потребують запровадження прогресивних та конструктивних ідей з досвіду багатьох європейських країн, в яких у розвитку цієї галузі беруть активну участь недержавні організації, зокрема професійна громадськість, благодійні товариства, меценати, які вирішують поточні і стратегічні завдання.

Музейну культуру, музейну педагогіку починають дедалі ґрунтовніше досліджувати сучасні вітчизняні і зарубіжні науковці. Пріоритетні завдання у системі націєдержавотворчих процесів, виклики і ризики, що постають у становленні української державності та формуванні громадянського суспільства, світові тенденції, спрямовані на розвиток людського капіталу, зумовлюють посилення уваги до культури, культури людини і суспільства. У цьому контексті особливе місце посідає такий соціально-культурний феномен, як музей. Інтеграція, співпраця, взаємодія освітніх закладів і музейних установ, як показує практика, створюють сприятливі передумови для оптимізації навчально-виховної, просвітницької, пошуково-дослідницької діяльності. Значний інформаційно-знаннєвий, виховний потенціал музейного середовища стає доступним для дітей, школярів, студентів, педагогів і батьків, впливає на оновлення змісту освіти, актуалізує інтелектуальне, емоційно-чуттєве, громадянське зростання особистості. Незаперечним є факт, що підвищений інтерес (на жаль, не загальносуспільний) до «окультурення» освіти містить у собі передусім мотивацію національних потреб. Кожна конкретна освітньо-культурна система слугує вирішенню локальних державних, суспільних стратегій. Незалежно від своєрідності функціонування різних політичних, економічних, ідеологічних систем, морально-етичних чи релігійних цінностей, соціальної, екологічної чи демографічної ситуації, кожна культурно-освітня модель зорієнтована на людину. І це є першою ознакою, незалежно від оцінювання якісних характеристик національних моделей, спільним аспектом, що уподібнює культурно-освітні системи. Цивілізаційні, етнічні, політичні, культурно-історичні, ментальні, соціальні особливості, що, безумовно, формують і особливі стратегії, мету і завдання щодо становлення і розвитку особистості, неспроможні проігнорувати головний пріоритет суспільної

уваги – людину. Другим важливим аспектом подібності в цілях і орієнтирах функціонування систем є визнання людино-центричної парадигми, відповідно до якої в період нової геологічної епохи (антропоцену) визначальну роль у природі, в усіх життєдіяльних галузях суспільства, планети відіграє людина. Її вплив на екологію, економіку, політику і сталий розвиток світу є головним. Проте це не означає, що свідома субстанція особистості є гарантом безпеки, прогресу, вирішення тих проблем, які постають перед світовою спільнотою⁹.

Отже, музеї різних країн світу, зокрема України і Польщі, як соціальний феномен, є суттєвим чинником у безперервному процесі творення культурної особистості. Цей процес відбувається на основі стихійних прагнень і завдяки організованим і свідомим формальним діям з боку конкретних суб'єктів та інститутів. Саме так виглядає музеєзнавча діяльність на рівні взаємодії освітніх закладів та музейних установ (громадських, при навчальних закладах, приватних, відомчих, комунальних, державних). Музеї, як і інші культурні та освітні заклади, насамперед виконують соціальну, культурно-просвітницьку, освітню та наукову функції, що є важливими елементами виховного суспільного процесу.

Список літератури

- Тобелем Жан-Мішель. Нова епоха музеїв. Культурні установи перед викликом менеджменту / пер. з фр. Київ : Видавець Чередниченко А., 2018. С. 24–25.
- Філіпчук Н.О. Педагогічно-просвітницька діяльність музеїв України (кінець XIX – початок XXI століття) : монографія / за науковою редакцією Н.Г. Ничкало. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 468 с.
- Як Польща реформувала культуру. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=yak-polscha-reformuvala-kulturu>.

---

⁹ Філіпчук Н.О. Педагогічно-просвітницька діяльність музеїв України (кінець XIX – початок XXI століття) : монографія / за науковою редакцією Н. Г. Ничкало. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 468 с.